

наречий в функції складного наречного сказуемого і наречного складного головного члена односкладних пропозицій. Особливе увагу звертається на семантичну неоднорідність односкладних пропозицій з наречним складним головним членом і переносні значення, реалізувані нареччям у вторинній позиції.

Ключові слова: обставинні і визначальні нареччя, вторинна функціональна сфера, двоскладні і односкладні пропозиції.

The article deals with the description of the circumstantial and qualitative adverbs in Ukrainian language in predicative function that is secondary to them. The peculiarities of the adverb as the compound adverb predicate in the two-member sentences and as the compound adverb main member of the one-member sentences were studied. Special attention was paid to the semantic heterogeneity of the one-member sentences with the adverb as the main member of the sentences. The figurative meaning of the adverb in the secondary syntactic position was outlined.

Keywords: circumstantial adverbs, qualitative adverbs, compound adverb predicate, one-member sentences, two-member sentence.

УДК 811.161.2'373.611

Дияк О.В.

СЛОВОВІРНА АКТИВНІСТЬ КОРЕНЯ ЗАЛІЗН- У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано формальну і семантичну структуру слів із коренем *залізн-*. Установлено структурно-семантичні відношення між словом-вершиною та похідними одиницями в словотвірних парадигмах, взаємозв'язки дериватів у словотвірних ланцюжках. Визначено продуктивність кореня *залізн-*.

Ключові слова: словотвірне гніздо (СГ), словотвірна парадигма (СП), словотвірний ланцюжок (СЛ), словотвірне значення (СЗ), слово-вершина, твірна основа, похідне слово.

Вивчення словотвірного гнізда (СГ) й словотвірної системи як гніздової організації загалом і понині залишається актуальним. Саме в СГ репрезентована породжувальна здатність твірного слова, простежуються структурно-семантичні відношення між членами гнізда, з'ясовуються особливості словотвірної структури похідних слів, відтворення значення твірного слова в семантиці похідного. Аналіз формальної та семантичної організації словотвірних гнізд сприяє виявленню закономірності взаємодії різних словотвірних одиниць, з'ясуванню природи семантичних процесів у словотвірних актах, а всебічна характеристика лексем однієї частини мови й певних лексико-семантичних груп, які можуть виступати під час деривації як твірні, уможливить розв'язання проблем типології гнізд.

Вивченню структури та семантики словотвірних гнізд присвячено багато праць. Це насамперед праці українських мовознавців І.І. Ковалика, Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, В.І. Верещаки, М.П. Лесюка, В.В. Грещука, В.О. Горпинича, М.І. Голянич, Г.Я. Василевич, Н.Я. Тишківської, В.В. Березенка та ін. Для української дериватології в дослідженні словотвірних гнізд характерний якісно новий етап – узагальнення результатів спостережень за словотвірними гніздами окремих коренів або цілих лексико-семантичних груп слів. Однією з форм такого узагальнення стало створення словотвірних гніздових словників. На часі створення такого гніздового словника, який зафіксує у відповідних гніздах словопороджувальну здатність усіх коренів, наявних в українській мові. Укладання повного гніздового словника можливе за умови побудови словотвірних гнізд ще не досліджених коренів. Саме цей чинник зумовив вибір об'єктом дослідження словотвірних гнізд, вершинами яких виступають слова з коренями на позначення металів.

СГ у сучасній українській мові визначено як багаторівневу одиницю, що становить сукупність словотвірних ланцюжків (у синтагматичному плані) та парадигм (на парадигматичному рівні), об'єднання словотвірних типів і категорій [8, с. 573]. Твірні й похідні слова поєднує не якесь спільне значення, не якась спільна ідея, закладена в корені слова і властива всім спільнокореневим словам, а конкретне лексичне значення, характерне твірним. Семантичне співвідношення твірного та похідного слів, значення словотворчого форманта, значення твірного й похідного слів залежно від їхньої частиномовної належності, морфонологічні зміни на морфемному шві формують уявлення про словотвірне значення (СЗ), що виникає в похідних словах. У широкому розумінні СЗ – це загальнокатегорійне значення слів, об'єднаних одним словотвірним типом, що ґрунтується на семантичному співвідношенні твірної та похідної основ, тобто це спільне значення для похідних певного типу.

Межі СГ рухомі: воно може поповнюватися новими словами за порівняно короткий проміжок часу, і, навпаки, слова в гнізді часто переміщуються з центру на периферію чи зовсім виходять з нього. Оскільки СГ перебуває постійно в русі, то в них може бути активна лексика, маловживані слова, застарілі слова. У тому самому СГ може бути репрезентовано стилістично марковану лексику (нейтральні, книжні, розмовні, просторічні слова), термінологічні й нетермінологічні слова. Глибину СГ становлять ступені похідності, які є послідовно розташованими рядами утворених за допомоги афіксів (з нульовим також) слів від твірної основи. Місце деривата в СГ визначає ступінь його похідності, тобто кількість словотвірних актів, що відділяють похідне від вершини СГ, яка є основою кожного гнізда, центральним компонентом, від якого йдуть зв'язки (семантичні та формальні) до інших компонентів. Отже, будь-яке гніздо має чітко визначену будову, і кожний його елемент (слово) посідає в ньому місце, яке передбачене мовною системою і закріплене нормою. Побудова СГ ґрунтується на принципі ієрархії, тобто послідовного підпорядкування одних

одиниць іншим. Компоненти СГ семантично і структурно залежать один від іншого [6, с. 36].

Прикметник *залізний* разом із похідними дериватами утворив підгніздо в складі СГ із вершиною *залізо*.

Залізо (Ferrum), Fe – це сріблясто-сірий пластичний і ковкий метал. Утворює поліморфні модифікації, за звичайної температури – стійке, феромагнітне, легко окислюється. У вологому повітрі технічне залізо ржавіє. У розведених кислотах легко розчиняється [9 I, с. 643].

СУМ визначає *залізо* як: 1) хімічний елемент, твердий ковкий метал срібlistого кольору, який, сполучаючись із вуглецем, утворює чавун і сталь // у порівн.; 2) розм. жерсть, залізні штаби, смуги // збірн. залізні вироби, конструкції, сукупність залізних предметів, машин і т.ін. // діал. ланцюг // заст. кайдани [5 III, с. 190].

Семантична структура слова *залізо* має ланцюжкову будову, оскільки ЛСВ₂ вмотивовано ЛСВ₁: ЛСВ₁ → ЛСВ₂, і складається з таких ядерних компонентів значення, як 'метал', 'хімічний елемент', 'органіка' („утворює поліморфні модифікації”), 'придатний до оброблення' ('пластичний', 'ковкий', 'розчиняється в кислотах'), 'ступінь корозійної стійкості' ('легко окислюється', 'іржавіє'), і периферійних 'якість' ('твердий'), 'сплав', 'вироби', 'колір' ('сріблясто-сірий'). За етимологічними джерелами, семантична ознака 'якість' (сема 'твердий') є первинною.

Дериват-вершина *залізн(-ий)* виражає СЗ „який має стосунок до металу, названого твірною основою” і утворився за допомоги суфікса *-н-*. У суфіксальному словотворенні відносних прикметників це найбільш продуктивний словотвірний тип. Продуктивність цього типу зумовлена необмеженими морфонологічними можливостями сполучення (поєднання) суфікса *-н-* із твірними основами. Кінцева приголосна фонема твірної основи *заліз-* не створює ніяких перешкод для словотвірного акту із суфіксом *-н-* [2, с. 175-176]. У реєстрі Словника української мови подано такі значення прикметника *залізний*: 1) який містить у собі залізо, багатий на залізо // зроблений із заліза // покритий, оббитий жерстю // властивий залізу; 2) *перен.* дуже міцний, сильний; 3) *перен.* який відзначається непохитністю, твердістю, незламний // який не знає вагань, сумнівів // незмінний, твердо, суворо встановлений // який не викликає заперечень; переконливий; 4) *перен.* суворий, грізний [5 III, с. 189]. Значення твірного кореня *заліз-* в аналізованому прикметнику відповідає ЛСВ₁, ЛСВ₂ іменника *залізо*, проте десубстантив *залізний* набуває нових переносних значень, засвідчених його ЛСВ₂, ЛСВ₃, ЛСВ₄.

Належність твірного слова до лексико-граматичного класу прикметників визначає склад його СП. Як засвідчує аналіз досліджуваного матеріалу, типові СП якісних прикметників із коренями на позначення металів (пор.: *золотий, золотистий, золотастий, срібний, срібlistий, сріблястий, залізний, залізистий*), що становить узагальнений інваріант конкретних парадигм у всіх СГ, об'єднує субстантивний, ад'єктивний, дієслівний та адвербіальний блоки, кожен з яких має типовий для

аналізованих СГ набір СЗ. Так, субстантивний блок містить деривати із СЗ абстрактної ознаки, із СЗ предмету, із СЗ особи-носія ознаки, із СЗ місця тощо; ад'єктивний блок складається з похідних із модифікаційним значенням (оцінності й градаційної ознаки), із СЗ відношення, із СЗ кольору та ін.; до дієслівного блоку входять слова, що мають СЗ „робити яким” або „наділяти ознакою”, із СЗ „ставати яким”, із СЗ „бути яким” або „виявляти ознаку”; деад'єктивні прислівники репрезентовано похідними із СЗ „ознака дії” або „ознака ознаки”. Окрім цього, належність твірного слова до класу прикметників визначає й морфемний склад похідних, який у своєю чергою формує семантичну специфіку СП та її складових [7, с. 92].

Словотвірне гніздо з вершиною *залізн-(ий)* у сучасній українській мові формують похідні I, II і III ступенів деривації. Парадигму кореня *залізн-* становлять деривати, які об'єднано в субстантивний, ад'єктивний, вербативний та адвербіальний блоки.

Субстантивний блок ад'єктивної парадигми репрезентує іменник *залізниця*, що утворився від прикметникової основи *залізн-* за допомоги суфікса *-иц'* (тип малопродуктивний у сучасній українській мові [4, с. 13]). Він належить до словотвірної категорії локативності, оскільки виражає СЗ „назва місця”. Цікавим є те, що ЛСВ деад'єктивного іменника *залізниця* співвідносні тільки з одним компонентом значення твірного прикметника *залізний*, а саме: „зроблений із заліза” (ЛСВ₁). Цей іменник, реалізуючи частину значень твірного прикметника, розвиває свої ЛСВ, пор.: „дорога з рейковою колією, призначена для пересування залізничного рухомого складу”, „увесь комплекс інженерних споруд, обладнання, машин і механізмів, що становить основу залізничного транспорту”, „установи, що відають залізничним транспортом” [5 III, с. 189]. Отже, семантичними мотиваторами цього іменника виступають ядра сема ‘метал’ та периферійна сема ‘вироби’, яка репрезентує ЛСВ₂ вершини СГ. Специфікою семантичної структури іменника *залізниця* є наявність компонентів значення ‘дорога з рейковою колією’, ‘механізм’, ‘транспорт’, ‘установа’, які не виокремлюються в твірному прикметнику *залізний*.

Локативний дериват *залізниця* в усіх своїх значеннях послуговував твірним для похідних одиниць II ступеня словотворення – іменника *залізничник* та прикметника *залізничний*.

До словотвірної категорії назви особи за видом діяльності належить дериват *залізничник*, який у сучасній українській мові може мати дві словотвірних мотивації: 1) іменникову: до твірної основи *залізниц'* приєднується суфікс *-ник*, який надає лексичному деривату *залізничник* значення „особи за видом діяльності”: *залізниц' + -ник > залізничник*. Під час словотворення відбувається чергування кореневих приголосних фонем /ц'/ – /ч/; 2) прикметникову: із твірною основою *залізничн-* сполучається словотвірний суфікс *-ик*, утворюючи синтаксичний дериват із тим самим словотвірним значенням: *залізничн-(-ий) + -ик > залізничник*. Між твірним і похідним дериватом в обох словотвірних парах (*залізниця* – *залізничник*; *залізничний* – *залізничник*) встановлюються мутаційні відношення [1, с. 99],

оскільки лексичні значення похідних змінюються за допомоги словотвірних афіксів, пор.: залізниця – „дорога з рейковою колією, призначена для пересування залізничного рухомого складу; // увесь комплекс інженерних споруд, обладнання, машин і механізмів, що становить основу залізничного транспорту; // установи, що відають залізничним транспортом” [3, с. 308]; залізничний – „який стосується залізниці” [3, с. 308]; залізничник – „людина, яка працює на залізниці, на залізничному транспорті” [3, с. 308]. На рівні першої мотивації іменник залізничник є дериватом II ступеня словотворення, на рівні другої – дериватом III ступеня словотворення.

Похідний дериват III ступеня словотворення *залізничниця*, що позначає особу жіночої статі, перебуває у відношеннях словотвірної похідності з іменником *залізничник* незалежно від його словотвірної мотивації, зберігаючи значення мотиватора, утворився за допомоги суфікса *-иц'*, який приєднується до усіченої основи твірного слова.

Похідний прикметник *залізничний*, що належить до ад'єктивного блоку, виражає СЗ „стосується того, що названо твірною основою”. Утворився він від іменникової основи *залізниц'* за участю суфікса *-н-* з морфологічним чергуванням /ц'/ – /ч/ в прикметниковій основі й реалізує всі ЛСВ іменника *залізниця*.

Парадигму прикметника *залізничний* становлять ад'єктивні композитні деривати III ступеня словотворення (7 одиниць), які виражають загальне СЗ відношення (пор.: *залізнично-автомобільний*, *залізнично-автобусний* тощо) та СЗ „який стосується того, що названо твірною основою” (пор.: *залізнично-будівельний*, *залізнично-експлуатаційний*). Між твірними компонентами дериватів першої групи – сурядний зв'язок: *залізничний* і *автобусний*; *залізничний* і *автотранспортний*; а деривати другої групи співвідносяться з реченневими структурами, пор.: *який буде залізниці* > *залізнично-будівельний*; *який експлуатує залізниці* > *залізнично-експлуатаційний*. Похідні обох груп утворилися внаслідок основоскладання за участю інтерфікса *-о-*, а прикметникова твірна основа *залізничн-* у складі композитів *залізнично-морський*, *залізнично-водний*, *залізнично-автотранспортний*, *залізнично-автобусний*, *залізнично-автомобільний* представляє семантичні ознаки ‘транспорт’, ‘дорога з рейковою колією’, актуалізуючи ЛСВ *залізниця*; складні прикметники *залізнично-будівельний*, *залізнично-експлуатаційний* умотивовані семантичними множниками ‘дорога з рейковою колією’, ‘транспорт’ та ‘установа’ опосередкованого твірного іменника.

До ад'єктивного блоку СП прикметника *залізний* належать композитні деривати *залізно-рудний*, *залізно-слядяний*, *залізно-сурм'яний*, *залізно-чавунний*, *залізно-сірий*, *залізно-чорний*, які утворилися внаслідок основоскладання, ускладненого інтерфіксом *-о-*, і виражають різні СЗ.

СЗ „який містить залізо як основний компонент речовини” репрезентує складний прикметник *залізно-рудний*, який співвідноситься з атрибутивним словосполученням *залізна руда*, а твірна основа *залізн-* умотивована ЛСВ₁ прикметника *залізний*, зокрема семами ‘який містить у собі залізо’, ‘багатий

на залізо' [5 III, с. 189], тобто реалізує семантичну ознаку 'метал' іменника *залізо*.

Деривати *залізно-слядяний*, *залізно-сурм'яний*, *залізно-чавунний* виражають СЗ „який містить залізо як рівноправний компонент матеріалу”, а твірна основа *залізн-* у їх складі актуалізує ЛСВ₁ твірного слова *залізний*, тобто його семантичним мотиватором виступає сема 'метал'. За суфіксальними формантами, якими оформлено другі частини композитів, зазначені ад'єктиви становлять словотвірні типи із суфіксом *-ян-* (*залізно-слядяний*, *залізно-сурм'яний*) та із суфіксом *-н-* (*залізно-чавунний*). Прикметник *залізно-слядяний* утворив словотвірну пару з похідним II ступеня деривації *залізно-слядяно-мартитовий*, який постав за допомоги основоскладання (із сурядним зв'язком між компонентами) і зберігає семантику мотиватора.

Третю групу становлять деривати *залізно-сірий*, *залізно-чорний*, які репрезентують СЗ „подібний за кольором до металу, названого твірною основою”, отже, компонент *залізн-* актуалізує периферійний семантичний множник 'колір' (ЛСВ₁) іменника *залізо*.

Вербативний блок прикметникової парадигми кореня *залізн-* викликає інтерес передусім тому, що представлений можливим в лексичному складі української мови, але не зафіксованим словниками, дієслівним дериватом *залізнити*, який твориться від основи *залізн-* з допомоги суфікса *-и-*, виражає СЗ „робити таким, як визначено прикметниковою основою” [10, с. 39] і мотивується ЛСВ₁ („зроблений із заліза”, „покритий, оббитий жерстю”) твірного прикметника, тобто семантичними ознаками 'метал' та 'придатний до оброблення'.

Отже, унаслідок словотвірного аналізу прикметникової парадигми було виявлено лакуну в дієслівному блоці. Дериват II ступеня похідності *залізнення* утворився від потенційно можливого дієслова *залізнити*, не зафіксованого словниками, за допомоги суфікса *-енн'*, що приєднується до твірної основи *залізн-*, і пов'язаний із ним транспозиційними відношеннями. Подібно до інших віддієслівних іменників він передає значення опредметненої дії, зберігаючи при цьому значення твірного деривата.

Адвербіальний блок СП прикметника *залізний* формує прислівник *залізно*, який утворився суфіксальним способом від основи *залізн-* за участю форманта *-о*. Цей деад'єктив виражає СЗ „ознака ознаки” і реалізує переносні значення твірного, зокрема ЛСВ₂ ('міцний', 'сильний'), ЛСВ₃ ('непохитний', 'незламний', 'який не знає вагань', 'який не викликає заперечень', 'переконливий') та ЛСВ₄ ('суворий', 'грізний') [3, с. 308].

Отже, прикметник *залізний*, що є вершинним дериватом, має досить високий словотвірний потенціал у сучасній українській мові, що засвідчено мотиватами I, II і III ступенів словотворення, які становлять його гніздо. У похідних цей десубстантив репрезентує всі свої ЛСВ, а внаслідок аналізу семантичної структури окремих із них вдалося навіть розширити семантичні межі самого деривата *залізний* за допомоги компонентів значення 'дорога з рейковою колією', 'механізм', 'транспорт' тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова: Морфеміка. Словотвір. Морфонологія / В.О. Горпинич. – К.: Вища шк., 1999. – 207 с.
2. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові / А.П. Грищенко. – К.: Наук. думка, 1978. – 207 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2001. – 1440 с.
4. Ковалик І.І. Назви місця в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами (Словотвір) // Слов'янське мовознавство: Зб. статей. – К.: АН УРСР, 1958. – С. 5-37.
5. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1970—1980.
6. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х тт. / А.Н. Тихонов. – М.: Русский язык, 1985. – Т.1. – С. 36-50.
7. Тышківская Н.Я. Семантико-словообразовательная структура гнёзд слов со значением чувств в современном украинском языке: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – К., 1987. – 217 с.
8. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
9. Український радянський енциклопедичний словник: У 3-х тт. – К.: Головна редакція УРЕ, 1986-1987.
10. Юрчук Л.А. Питання суфіксального словотворення дієслів у сучасній українській мові / Л.А. Юрчук. – К.: АН УРСР, 1959. – 100 с.

В статті аналізується формальна і семантична структура слів з корнем *залізн-*. Установлені структурно-семантичні відношення між словом-вершиною і производними одиницями в словообразовательних парадигмах, взаємозв'язи дериватів в словообразовательних цепочках. Определена продуктивність корня *залізн-*.

Ключевые слова: словообразовательное гнездо, словообразовательная парадигма, словообразовательная цепочка, словообразовательное значение, слово-вершина, производящая основа, производное слово.

The article analyses the formal and semantic structure of word with root *залізн-*. It is characterised the structural-semantic relations between the top and the units of word-formative paradigms, interrelations of derivatives in word-formative chains. It is also defined the degrees of root productivity *залізн-*.

Key words: a word-formative jack, a word-formative paradigm, a word-formative chain, word-formative value, the word-top, the making basis, a derivative word.